

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1972.2.03>

J. KAHK

EESTI ALA KROONUMÕISATE RENDIDOKUMENTATSIOON KUI ALLIKMATERJAL FEODALISMILT KAPITALISMILE ÜLEMINEKU PERIOODI ALGUSE (1840-NDATE AASTATE) MAJANDUSLIKE PROTSESSIDE UURIMISEKS

Feodalismi lõpul ja kapitalismi geneesiperioodil asetleidnud majanduslike protsesside uurimist raskendab allikmaterjalide nappus. Pole säilinud¹ näiteks põllumajandusettevõtete majapidamisdokumentatsiooni XIX sajandi esimesest poolest ja keskpaigast, samuti on küllaltki napilt sellest perioodist säilinud põllumajandusstatistikat. Hiljuti aga õnnestus Leningradi Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis avastada materjali Liivi- ja Eestimaa kubermangu kroonumõisate rendile andmise kohta, mis heidab huvitavat täiendavat valgust selle perioodi ühiskondlik-majanduslikele protsessidele.

Kõigepealt mõni sõna nende materjalide tekkeloost ja iseloomust.

Eesti- ja Liivimaal (koos Saaremaaga) XIX sajandi esimesel poolel olemas olnud 105 kroonumõisat (Eestimaal oli neid 9, Liivimaal 97) kujutasid endast sellele perioodile küllaltki tüüpilisi feodaalselt sõltuvate talupoegade teoorjusele baseeruvaid majapidamisi.² Kuna Balti mõisnikud võtsid neid riigi käest teatud ajaks rendile, siis püüdsid Riigivarade Ministeriumi süsteemi kuuluvad kubermangude kroonupalatid nende mõisate sissetulekute suurust välja selgitada, et fikseerida niisugust rendimäära, mis oleks taganud riigi sissetulekute pideva suurenemise. Ühtlasi püüti teostada teatud järelevalvet selle üle, kui palju mõisnikud talupoegade käest teoorjust ja andameid nõudsid, ning hoida ära, et nad liiga ei laostaks viimaste majapidamisi, millele baseerus ka kroonumõisa majandus. Koorimiste suuruse määramisel võeti kroonumõisates aluseks 1804. aasta talurahvaseaduse normid, mis eramõisates vähemalt formaalselt enam ei kehtinud.³

Teatavasti püüdis Nikolai I valitsus alates 1838. aastast, mil Riigivarade Ministeriumi etteotsa määrati krahv P. Kisseljov, teatud määral reguleerida kroonumõisate talupoegade

¹ Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA) on enam-vähem täielikult säilinud ainult kahe eramõisa (Kuremaa ja Sangaste) raamatupidamisdokumentatsioon sajandi teisest veerandist.

² «Kroonumõisatele olid sel perioodil, millest siin juttu on,» kirjutab A. Tobien 1840.—1850-ndate aastate agrarreforme käsitledes, «omased kõik need õiguslikud ja majanduslikud iseloomujooned, mis kujutasid endast ka eramõisate põhitunnuseid. Nagu viimased, koosnesid nemadki mõisamaast, mida kasutati Liivimaal tavalise viisi järgi põllumajandusliku suurettevõttena, ja talupoegade maast, mis oli asustatud talupoegadega, kes olid kohustatud tegema teoorjust.» (A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. II. Bd. Riga, 1911, lk. 334.)

Mõningatele erinevustele kroonu- ja eramõisate vahel juhime tähelepanu artikli lõpuosas.

³ Sealsamas, lk. 328. Saulepa mõisa rendilepingus oli eri paragrahv, mis nõudis, et kõigi talupoegadelt nõutavate teopäevade ja andamite täpseks arvestamiseks olgu sisse seatud teopulgad või arvestusvihikud. «Kui sellised arvestusvihikud või teopulgad sisse ei ole seatud ja rentnikul pole arvestust, siis sel juhul, kui talupojad kaebavad liiga suurte koorimiste üle, loetakse nende kaebused õigustatuks.» (RAKAL (=Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Leningradis), f. 384, nim. 3, s.-ü. 40, l. 25.)

olukorda, et niiviisi talurahvaküsimuse otsustava lahendamise asemel piirduda pooliku reformiga vaid võimalikult piiratud valdkonnas. Ka Balti kubermangudes hakkasid selle ministeeriumi esindajad niisugust reformi ette valmistama.⁴ Juba 1839. aastal oli riigi lään-kubermangudes hakatud seal asuvate poola mõisnike valduses olevaid maid kadastreerima ning nn. mõisainventare koostama, milles ühelt poolt oli üles märgitud talupoegade kasutuses oleva maa väärtus ja teiselt poolt nende talupoegade poolt mõisnikule sooritatavate teotööde ja naturaalandamite väärtus. Nõukogude ajaloolased on näidanud, et loomulikult ei saavutatud taolise kroonuliku reguleerimisega mingit õiglast tasakaalu koormiste ja rendile võetud maa väärtuse vahel,⁵ kuid samal ajal võib taolist «reguleeritud olukorda» pidada paremaks Balti kubermangude eramõisates kehtinud mõisniku piiramatust omavolist, sellest, et mõisnik iga renditähataja mõõdukes võis talupoja koormist oma suva järgi suurendada.

Juba rahandusminister Kankrin oli 1832. aastal esitanud projekti viia kõik kroonumõisate talupojad üle raharendile, mis aga 1833. aastal Balti rüütelkondade poolt otsustavalt tagasi lükati. Samal ajal hakkasid Kuramaal jõukamad talupojad nõudma enda üleviimist raharendile.⁶ 1841. aastal võttis valitsus vastu määruse, millega kohustati Balti kubermangu kroonumõisate talupoegi raharendile üle viima, kui talupojad ise sellega nõus on.⁷ 1846. aastal kehtestati täpsemad ja talupoegadele veidi soodsamad instruksioonid raharendi elluviimiseks.⁸

A. Tobien püüab oma teoses «Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert» jätta muljet, nagu oleksid Riigivarade Ministeeriumi kohalikud organid alustanud kroonumõisate maade kadastreerimist ja reguleerimist Balti kubermangudes alles 1854. aastal, s. t. pärast Liivimaa 1849. aasta talurahvaseaduse elluviimist ning vastavate hindamis-põhimõtete ja normide väljatöötamist.⁹ Tegelikult eelnes sellele reguleerimisele 1840-ndail aastail omapärane eeletapp, mil maade ja koormiste hindamisel kroonumõisates kasutati 1804. aasta talurahvaseadusega kehtestatud maa boniteerimise ja koormiste väärtuse hindamise norme. Põhimõtteliselt on tähtis konstateerida, et juba 1840-ndate aastate keskpaiku, kui enamik Balti mõisnikest oli igasuguste uute reformide ja järeleandmiste vastu, ajasid Riigivarade Ministeeriumi kohalikud organid kroonumõisates poliitikat, mille kaugemaks eesmärgiks oli talupoegade üleviimine teoorjuselt raharendile ja kroonumõisates palgatöö sisseseadmine. Tegelikult jõuti seda 1840-ndate aastate lõpuks ellu viia veel küllaltki väikeses ulatuses ning 1847. aastaks oli Liivimaa kubermangu Eesti alal asuvates kroonumõisates talupoegade kasutuses olevast maast raharendile üle viidud vaid 15 protsenti. Siiski oli see ligi kaks korda suurem vastavast näitajast eramõisates, kus selleks ajaks oli talupoegade kasutuses olevast maast raharendile üle viidud vaid 9,2 protsenti.¹⁰

Leningradi Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis on Põllumajandusministeeriumi II departemangu fondis (f. 384) säilinud dokumentatsioon Balti kubermangude kroonumõisate rentimise kohta. Neist selgub, et kuni 1840-ndate aastate keskpaigani oli tegemist ainult mõisate rendile andmisega, kusjuures iga rendileandmise puhul arvatati välja mõisarentniku

⁴ L. Kuehn, Rückblick auf die Agrargesetzgebung für die baltischen Krondomänen. «Baltische Monatsschrift» 34. Bd., 1888, lk. 134—169; Die Rechte der Bauern an den Krongesinden in Livland. «Baltische Monatsschrift» 28. Bd., 1881, lk. 587—602; A. Tobien, lk. 329.

⁵ Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. I. М.-Л., 1946, lk. 611—628; Н. Н. Улащик, Введение обязательных инвентарей в Белоруссии и Литве. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1958 г. Таллин, 1959, lk. 256—277.

⁶ Г. П. Строд, Переход к использованию наемной рабочей силы в казенных имениях Курляндской губернии в 40—50-х годах XIX в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1965. М., 1970, lk. 298.

⁷ Sealsamas, lk. 300.

⁸ Sealsamas, lk. 301.

⁹ A. Tobien, lk. 332.

¹⁰ A. Traat, Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaa 1847. aastal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ohiskonnateaduste Seeria» 1957, nr. 2, lk. 197 ja tabel 4.

töenäolised keskmised tulud ja kulud. Tulude arvestus sisaldab huvitavaid konkreetseid andmeid mõisa maade, külvi struktuuri, viljade saagikuse ja hindade ning kõrvaltuluallikate (kõrtsid, veskid, viinapõletus) kohta. Veidi n.-ö. üldsõnalised on andmed majanduskulude kohta, kuid just neist leiame taolised selle aja kohta küllaltki tähelepanuväärsed kululiigid nagu iga-aastased eraldised inventari soetamiseks (5% aastatulust) ja melioratsioonitöödeks (7½% aastatulust). Nende kululiikide eksisteerimine aga tähendas seda, et Riigivarade Ministeeriumi organid tahtsid kroonumõisad teatud aja jooksul põllumajandusliku inventari ja tööloomade poolest teha talupoegade teoorjuslikest majapidamistest sõltumatuks ning võimeliseks palgatööd kasutama.

Arusaare kroonumõisa rendilepingus oli ette nähtud, et rentnik pidi rendiaja jooksul mõisale ostma 9 hobust ja vastaval arvul hoburakendeid, 9 vankrit, 9 atra, 9 äket, 50 karilooma ja viinaköögi sisseseade.¹¹ Kantsi mõisa rentnik kohustus 12-aastase rendiaja jooksul muretsema mõisale 12 lüpsilehma, 2 härja ja 16 vasikat.¹² Kuna Prümli mõisas ei olnud ei inventari, seemet, loomi ega viinapõletusseadmeid, siis oli rendilepingusse võetud eri paragrahv, mille kohaselt rentnik pidi kõik selle ostma omal kulul ja rendiaja jooksul pidama mõisas vähemalt 75 sarvloomat, kes, nagu ka suvivilja seeme ja viinatööstuse seadmed, kuulusid pärast rendiaja lõppu temale.¹³ Laius-Tähkvere mõisa rentnik oli 1846. aastal sõlmitud lepingu põhjal kohustatud pärast 6-aastase renditähataja möödumist jätma mõisa teatud koguse seemnevilja ja 50 sarvloomat.¹⁴

Taolised andmed on meil säilinud järgmistel mõisadel:

Eestimaalt	Saaremaalt	Põhja-Liivimaalt
1841. a. Heidmetsa (nim. 2, s.-ü. 679)	1840. a. Kahtla (nim. 2, s.-ü. 53)	1841. a. Vana-Suislepa (nim. 2, s.-ü. 668)
1843. a. Lagedi (nim. 3, s.-ü. 40)	1840. a. Pärsama (nim. 2, s.-ü. 18)	1841. a. Parasmaa (nim. 2, s.-ü. 658)
	1841. a. Piila (nim. 2, s.-ü. 674)	1842. a. Vālgita (nim. 2, s.-ü. 677)
		1841. a. Kati (nim. 2, s.-ü. 675)
		1841. a. Veibri (nim. 2, s.-ü. 670)
		1843. a. Saulepa (nim. 3, s.-ü. 40)
		1843. a. Maarja (nim. 3, s.-ü. 52)
		1846. a. Laius-Tähkvere (nim. 3, s.-ü. 1173)

1840-ndate aastate keskpaiku muutus sõlmitavate rendilepingute iseloom. 1847. aastast on pärit Uuemõisa (Saaremaal) rendileping, milles nähakse ette kõigi talude viimine raharendile.¹⁵ Talude maa väärtuse põhjal arvutati 1804. aasta talurahvaseaduse normide järgi välja obroki võimalik suurus ja küsiti talupoegadelt, kas nad on sellega nõus. Mõisa rendile andmisel püüdis võimud seada tingimuseks, et rentnik viiks lühikese aja jooksul kõik oma talupojad üle raharendile.

Taolist tüüpi rendidokumentatsiooni on säilinud järgmistest mõisatest:

¹¹ RAKAL, f. 384, nim. 2, s.-ü. 679, l. 39.

¹² Sealsamas, s.-ü. 676, l. 11.

¹³ Sealsamas, s.-ü. 679, l. 41–42.

¹⁴ RAKAL, f. 384, nim. 3, s.-ü. 1173, l. 36.

¹⁵ Liivimaa Läti osast on esimene rendileping, kus nähakse ette talupoegade üleviimine raharendile, pärit aastast 1844.

Eestimaaalt	Saaremaalt	Põhja-Liivimaalt
1849. a. Lagedi (nim. 4, s.-ü. 891)	1847. a. Uuemõisa (nim. 3, s.-ü. 1173)	1850. a. Arusaare (nim. 5, s.-ü. 385)
	1847. a. Karala (nim. 4, s.-ü. 184)	1850. a. Tamme (nim. 4, s.-ü. 1303)
	1847. a. Kogula (nim. 3, s.-ü. 1173)	1850. a. Pangodi (nim. 4, s.-ü. 1491)
	1851. a. Keskväre (nim. 5, s.-ü. 457)	
	1851. a. Mustjala (nim. 5, s.-ü. 465)	
	1851. a. Torgu (nim. 5, s.-ü. 466)	
	1851. a. Mõnnuste (nim. 5, s.-ü. 448)	
	1852. a. Kaarmise (nim. 5, s.-ü. 464)	

Kroonumõisate rendilepingute sõlmimisel võeti alati aluseks v o i m a l i k u d ja k e s k - m i s e d tulud ning kulud, mis majandusliku konjunktuuri ja isegi ilmastiku tujudest sõltu-vaist tegelikest tuludest-kuludest õige tunduvalt erineda võisid. Seda asjaolu ei saa pidada ainuüksi nende andmete puuduseks, vaid mõnes mõttes isegi nende tugevaks küljeks. Meil on tegemist kaasaegsete praktilistele kogemustele tuginevate üldistustega, mida mõnes mõttes võime käsitada kui feodaalse põllumajandusliku suurettevõtte tulude-kulude mudelit. Kuid isegi see teadmine ei võta meilt kohustust püüda teostada allikakriitilist kontrolli rendidokumentatsioonis esitatud andmete tõepärasuse kohta. Märgime, et nende andmetega oli tegemist 1) Riigivarade Palati ametnikel, kes olid valvel riigi sissetulekute eesi, 2) kroonumõisaid rentida soovivail mõisnikel ning 3) mõnikord, kui mõisat taheti üle viia raharendile, ka talupoegadel. Kui nii rendile andja kui ka rendile võtja pidasid rendisummat ja selle aluseks olevaid kulude-tulude arvestusi vastuvõetavaiks ja õigeiks, siis võime oletada, et need vastasid asjaosaliste ettekujutustele sel ajal eksisteerivaist keskmistest sissetulekutest ja kuludest. Selle kohta aga, kuidas mõlemad pooled neisse andmetesse suhtusid, leiame informatsiooni kroonumõisate rendile pakkumise dokumentatsioonist. Siit selgub, et mõnigi kord olid ametnikud kroonumõisa sissetuleku arvestanud väiksemana, kui see tegelikult oli (vt. tab. 10). Sellekohaseid küllalt huvitavaid konkreetseid andmeid on säilinud Liel-Rujene mõisa rentimise kohta 1840. aastal. Ermezi mõisnik W. Redlich kirjutab 12. oktoobril 1840 Riigivarade Palatisse, et senine rentnik olevat maksnud 2475 rbl. renti. «Seda rendisummat pean ma aga Liel-Rujene kohta, mida ma ligi 20 aastat täpselt tunnen, liiga väikeseks ja võin ilma igasuguse kahtluseta selle suhtes, et ma saan küllaldase sissetuleku, Teie kõrgusele pakkuda sama mõisa eest 3000 hõberubla renti.»¹⁶

Teiselt poolt aga oli Laius-Tähkvere mõisa renditamisega Riigivarade Palatil 1847. aastal suuri raskusi. Lõpuks otsustas palat 19. detsembril vähendada rendisummat, arvestades «ühelt poolt seda, et suurte mõisate rendile võtmiseks pole eriti viimastel aastatel maahari-jaid tabanud õnnetuste tõttu soovijaid» ja et talupojad keeldusid siirdumast raharendile.¹⁷

Vastuolulisemad andmed on säilinud talude raharendile viimise kohta.

Pangodi mõisas olid talupojad 1850. aastal nõus 2,5-rublase raharendiga taalri eest. Samal aastal olid 3-rublase rendiga nõus Võru mõisa talupojad. Saaremaal Mustjala mõisas olid talupojad 1851. aastal valmis taalri eest maksma 3 rbl. raharenti — niisuguse

¹⁶ RAKAL, f. 384, nim. 2, s.-ü. 45, l. 39.

¹⁷ RAKAL, f. 384, nim. 3, s.-ü. 1173, l. 133.

rendi olid fikseerinud Riigimõisate Valitsuse ametnikud. Ka Kaarmise mõisa talupojad olid aasta hiljem nõus maksma sama suurt raharenti.¹⁸

Enamasti aga polnud talupojad renditingimustega rahul ja kurtsid, et neil pole raha rendi maksmiseks.

1840. aastal taheti kõigile Tamme mõisa talupoegadele kehtestada ühesugune raharent — 2,75 rbl. taalri eest. Talupojad aga kinnitasid omalt poolt, et oma halbade maade tõttu võivad nad maksta ainult 1 rbl. taalri eest. Kuna aga 13 talupoega juba tegelikult maksid 2,75 rbl., siis hakati seda nõudma kõigilt. Juba 1842. aastal jäid paljud talupojad raharenti võlgu.¹⁹

Kui Laius-Tähkvere mõisa talupoegadelt 1846. aastal nõuti taalri eest 3 rbl. renti, võtsid nad vastu järgmise otsuse: «Tännoga sedda Ullema kohto sowimist tundes leiame ennast ommeti nõrgad ollewad üllemal nimmetud Seädusse järrel sedda Rahharendi Kaupa sisse otse kohhe Kronoga astoda, et agga mõnned meie seast ommeti jubba praegus, teised kes teab hiljeminne sedda Nuuma tenistust ning Kohtude makse ärrawahheta sowiksid, sis pallume meie et sedda neile lubbatud saaks.»²⁰

1846. aastast pidi Vee mõisa rentnik oma talupojad üle viima raharendile, arvestades 3 rbl. taalri eest. 39-st talupojast olid sellega nõus vaid 22, 17 eelistasid jääda teoorjusele, kuna neil ei jätkunud raha rendi maksmiseks. 1851. aastal aga olid juba kõik talupojad nõus raharendile üle minema.²¹

1851. aastal arvasid Riigivarade Palati ametnikud, et Maarja mõisa talupojad peavad maksma taalri eest 3 rbl. renti, talupojad aga teatasid, et nad on võimelised maksma vaid 1,5 rbl.²²

Kõo mõisa rentimisel 1852. aastal arvasid Riigivarade Palati ametnikud, et jõukamad talupojad võiksid maksta 3,5, vaesemad 3,0 rbl. taalri eest. Talupojad aga keeldusid, kuigi nad ühe ametniku kinnituse järgi olevat eelmisele rentnikule pakkunud 4 rbl. taalri eest.²³

1852. aastal, kui Vana-Kasaritsa mõisa talupoegadelt taheti nõuda 3 kuni 3 rbl. 68 kop. renti taalri eest, vastasid nad, et «selle läbbi, et meie maad wega alwad ei jous mitte rohkem kui 2 rublad hõbbe rahha igga talri arro perra massa».²⁴

Säilinud andmete põhjal võime väita, et kroonumõisate tulude ja puhastulu võimalikku suurust näib säilinud dokumentatsioon kajastavat küllalt õigesti. Nagu on näha tabelist 8, arvestasid ametnikud neljal juhul mõisa puhastulu isegi veidi (tavaliselt 5—20%) väiksemana ja ainult kahel juhul suuremana, kui neid mõisaid rentida kavatsevad mõisnikud.

Komplitseeritumad on andmed talude teoorjuse ümberarvestamise kohta raharendiks. Õige sageli olid talupojad raharendi vastu, kuid ilmselt oli tihti selle esmaseks põhjuseks asjaolu, et veel õige suurel määral naturaalsest talumajapidamisest oli raske muretseda rendi tasumiseks vajalikku raha.

Mõnede teiste dokumentides säilinud andmete töepärasust kontrollime edaspidi, võrreldes neid teistes allikates säilinutega.

Kõige olulisemateks ja huvitavamateks võib pidada rendidokumentatsioonis säilinud andmeid kroonumõisate tulude ja kulude kohta. Kuid peale nende, nagu juba märkisime, esineb selles dokumentatsioonis mitmesuguseid teisigi andmeid, millede vaatlusele järgnevalt asume.

Kõigepealt on säilinud andmed kõlvikute struktuuri kohta nii mõisa otseses kasutuses kui ka talupoegade käes oleval maal (vt. tab. 1).

Andmete sügavamaks analüüsiks jaotame tabelis 1 esitatud andmed kõlvikute eri liikide osatähtsuse järgi suurusgruppidesse (tab. 2).

¹⁸ RAKAL, f. 384, nim. 4, s.-ü. 1491, l. 1; s.-ü. 1495, l. 1; nim. 5, s.-ü. 465, l. 14, s.-ü. 464, l. 2.

¹⁹ RAKAL, f. 384, nim. 4, s.-ü. 1476, l. 7—10.

²⁰ RAKAL, f. 384, nim. 3, s.-ü. 1173, l. 74.

²¹ RAKAL, f. 384, nim. 5, s.-ü. 475, l. 1.

²² Sealsamas, s.-ü. 476, l. 1.

²³ Sealsamas, s.-ü. 1051, l. 1.

²⁴ Sealsamas, s.-ü. 1056, l. 6.

Tabel 1

Kõlvikute suurus (tinnudes) ja nende osatähtsus kroonumõisates 1840-ndail aastail

Mõisa nimetus	Aastad	Oue-, aia- ja põllu- maad	%	Ale-, võsa- ja karja- maad	%	Heina- maad	%	Kokku	Mõisal ja taludel kokku	Metsa	Kõlbmatut maad	Võrreldes kõlvikute suurusega (kõlvikud=100%)
Kahtla	m.*	111	7,4	187	12,5	118	7,9	416	1494	—	—	9,3
	t.	189	12,7	498	33,3	391	26,2	1078	—	153	—	
Pärsama	m.	89	3,5	242	9,6	366	14,5	697	2518	182	25	0,9
	t.	240	9,5	641	25,5	940	37,4	1821	—	—	59	2,3
Vana-Suislepa	m.	287	6,5	626	14,1	125	2,8	1038	4435	—	714	13,9
	t.	906	20,4	1556	35,1	935	21,1	3397	—	—	—	—
Piila	m.	68	3,4	106	5,4	221	11,2	395	1977	—	748	27,4
	t.	141	7,1	556	28,1	885	44,8	1582	—	—	—	—
Parasmetsa	m.	99	2,7	235	6,4	555	15,2	889	3660	25	4006	0,7
	t.	354	9,7	1506	41,1	911	24,9	2771	—	—	—	109
Välgita	m.	37	7,1	122	23,3	57	10,9	216	524	97	35	14,8
	t.	72	13,7	146	27,8	90	17,2	308	—	—	—	5,3
Maarja	m.	66	38,6	7	4,1	1	0,6	74	171	—	8	—
	t.	84	49,1	7	4,1	6	3,5	97	—	—	—	—
Lagedi	m.	138	7,2	183	9,6	214	11,2	535	2993	480	462	15
	t.	315	16,6	241	12,7	813	42,7	1369	—	—	—	—
Laius-Täkkvere	m.	320	1,8	2500	14,6	650	3,8	3470	17170	2200	1500	10,5
	t.	1200	7,0	9000	52,4	3500	20,4	13700	—	—	—	7,2
Kogula	m.	98	5,6	109	6,2	123	7,0	330	1765	5	6	0,3
	t.	221	12,5	454	25,7	760	43,0	1435	—	—	119	6,3

* m — mõisal, t — taludel

Tabel 2

Kõlvikute struktuur Eesti ala kroonumõisates 1840-ndail aastail
(Tabelis on märgitud vastavasse suurusgruppi kuuluvate mõisate arv)

Osatähtsus põllumajanduslike kõlvikute üldsuurusest, %	Aia- ja põllu- maad	Ale-, võsa- ja karjamaad	Heinamaad
Mõisa omaenda maadel			
0,1—9,9	9	6	5
10,0—19,9		3	5
20,0—29,9		1	
30,0—39,9	2		
40,0—49,9			
50,0—59,9			
Keskmine osatähtsus	8,3	10	8
Talumaadel			
0,1—9,9	4	1	
10,0—19,9	4	1	1
20,0—29,9	1	5	3
30,0—39,9		2	2
40,0—49,9	1		4
50,0—59,9		1	
Keskmine osatähtsus	15,7	27,3	37,2

Andmeid veidi ümardades moodustame vaatlusaluste kroonumõisate põllumajanduslike kõlvikute jaotuse üldistava mudeli:

	aia- ja põllu- maana	ale-, võsa- ja karjamaana	heinamaana
	(%-des, kõik kõlvikud kokku = 100%)		
mõisa käes	8	10	8
talupoegade käes	16	27	31

Mõisamajandus tugines talumajapidamistele, mis pidid ülalpidamist andma kõigile mõisapõllul töötavatele teorjatele, kuid kogu intensiivselt haritavast põllumaast oli kolmandik mõisa enda käes.

Teistsugune oli olukord alemaade, mida harisid peamiselt talupojad, et saada häda-vajaliku täiendust oma viljasaagile, eriti aga karja- ja heinamaade osas. Neist oli talupoegade käes tunduvalt suurem osa. Seletatav on see asjaoluga, et peaaegu kõik põllumajanduses sel ajal kasutatavad tööloomad kasvatati üles ja peeti taludes ning mõisa vajadused omaenda söödabaasi järele olid õige piiratud.

Võrreldavaid andmeid samast perioodist õnnestus leida ainult Valgevenemaa kohta, kus N. Ulaštšiku arvestuste järgi jagunesid kõlvikud järgmiselt.²⁵

	aia- ja põllu- maana	ale-, võsa- ja karjamaana	heinamaana
	(%-des, kõik kõlvikud kokku = 100%)		
mõisa käes	27	5	13
talupoegade käes	40	3	12

²⁵ Н. Улашчик, Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. М., 1965, lk. 225 ja 227.

Nagu näha, olid Valgevene talupojad põllumaa poolest ebasoodsamas olukorras (umbes 1,5:1) kui Eesti ala kroonumõisate talupojad (2:1).

Varasematest perioodidest Eesti alal pärinevad andmed räägivad talupoegadele veelgi soodsamast olukorrast põllumaa valdamisel.²⁶

H. Ligi arvestuste järgi jagunes põllumaa Tartu piiskopkonnas XVI sajandi lõpus talupoegade ja mõisate vahel nagu 4:1 või 3:1

E. Tarveli arvestuste järgi oli see Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpus 4:1

H. Ligi arvestuste järgi Põhja-Eestis XVII sajandi lõpus aga 3:1

Nagu näha, on sajandite jooksul toimunud pidev mõisapõldude pealetung talupõldudele.

1840-ndate aastate lõpust alates on rendilepingute sõlmimisel maa kvaliteet täpsemalt üles märgitud ja me saame selgema efektiivsuse talupoegade kasutuses oleva maa väärtusest (tab. 3).

Tabel 3

Talude põllu-, heina- ja karjamaade struktuur maa väärtusklassides
1804. aasta talurahvaseaduse hindamispõhimõtete järgi, tiinudes *

Mõisad	Aas- tad	Põllumaa			Heinamaa			Karjamaa		Hinnan- guta
		II	III	IV—VI	I—II	III	IV—VI	III	IV—VI	
Sakla	1847	—	11	111	143	147	128	—	108	40
Karala	1847	—	—	273	230	295	394	—	138	25
Lagedi	1849	3	71	337	6	697	261	—	344	482
Tamme	1850	122	193	90	—	296	287	—	111	—
Pangodi	1850	—	168	264	26	133	263	2	256	—
Mõnnuste	1851	—	—	108	171	220	64	—	18	360
Arusaare	1851	—	124	66	—	200	205	—	223	—
Mustjala	1851	—	—	470	396	828	772	—	1623	—
Kaarmise	1851	—	—	153	351	275	53	—	515	—
Torgu	1851	—	—	604	1384	678	55	—	1787	—
Kokku		125	567	2476	2707	3769	2482	2	1198	907
		(4%)	(18%)	(78%)	(30%)	(42%)	(28%)		(57%)	(43%)

* Tuleb silmas pidada, et Saaremaa ebasoodsamate mullastikuolude tõttu ei vastanud seal kasutusel olevad põllumaa kraadid päris täpselt liivimaal tarvitusel olevatele. (Vt. E. Blumfeldt, Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765—1828. Rmt.: Litterarum Societas Esthonica 1838—1938. Liber saecularis. Tartu, 1938, lk. 94.)

Nagu näeme, on talupoegade kasutuses olev põllumaa rõhuvas enamikus väga madala kvaliteediline. Sama viletsad on karjamaad.

Võrreldes põlispõldude suhet ale-, võsa- ja karjamaadesse Eesti ala kroonumõisates ja mõnedes teistes riikides XIX sajandi esimesel poolel, oli see ümmarguselt ²⁷

Eestis mõisamaadel 1:1
talumaadel 1:2

²⁶ H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn, 1961, lk. 130; Э. Тарвел, Фольварк, пак и подданный. Таллин, 1964, lk. 93; H. Ligi, Põllumajanduslikust maakasutusest Eestis XVI—XVII sajandil. Tallinn, 1963, lk. 10 jj.

²⁷ Kaarlo Wirilander, Savo kaskisawujen kautena 1721—1870. S. I., 1960, lk. 159; R. Berthold, Die statistische Erfassung der Bodennutzung im Spätfeudalismus. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1969, H. III. Berlin, 1969, lk. 46—47; H. W. Finck v. Finckenstein, Die Entwicklung der Landwirtschaft in Preussen und Deutschland 1800—1930. S. I., 1950, lk. 100; R. Gross, Das bürgerliche Agrarreform in Sachsen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Weimar, 1968, lk. 146.

Soomes (Savos)	1:6
Saksamaal tervikuna	3:1
Preis	2:1

Soomega võrreldes, kus ale- ja karjamaade osatähtsus oli veelgi suurem, ja Saksamaaga, kus põllu- ja ale- ning karjamaade suhe oli peaaegu vastupidine, näib Eesti kujutavat endast omapärast vahepealset arenemisetappi.

Kui tabeli 4 andmed kokkuvõtlikumalt ja ülevaatlikumalt esitada, siis oli põllupinna struktuur Eesti ala kroonumõisates 1840-ndail aastail järgmine:

	kogu põllupinnast oli (%-des)		
	kesa	talivilja	suvivilja, all
Kahtlas	40	25	35
Pärsamal	38	31	31
Piilas	35	27	38
Saulepas	33	22	44
Lagedil	30	35	35
Laius-Tähkveres	25	25	50
Kogulas	38	31	31
Välgitas	55	21	24
Maarjas	40	30	30

Ilmselt sobivad enamiku mõisate andmed tavalise kolmeväljasüsteemi skeemi. Teatud kõrvalekaldumine ilmneb Kahtlas, kus arvatavasti mitmesuguste majanduslike raskuste, eriti väetisepuuduse tõttu on kesa osatähtsus suurem ja taliviljapõllust osa kasutamata. Saulepal on osa taliviljapõllust ilmselt võetud suvilja alla. Laius-Tähkveres on nähtavasti tegemist veidi intensiivsema, nn. parandatud kolmeväljasüsteemiga, kus kaks põllulappi on suvilja, üks talivilja ja üks kesa all. Välgitas seevastu on tegemist tavalisest ekstsensivsema põlluharimissüsteemiga, kuna neljast põllulapist on siin kaks kesa all.

Andmed eramõisate kohta 1840-ndatest aastatest Lõuna-Eestist kõnelevad samuti kolmeväljasüsteemi domineerimisest, kuid otsesed andmed kesa osatähtsuse kohta puuduvad.²⁸

H. W. Finck v. Finckensteini andmeil oli Preis 1840. aastail teraviljade all 46,6, juurviljade all 6,1 ja söödaviljade all 47,3 protsenti külvipinnast.²⁹ Nagu esitatud andmeist näha, oli Eesti alal söödaviljade osatähtsus hoopis väike.

R. Bertholdi kogutud andmeil oli XVIII—XIX sajandi vahetusel Saksamaal talumajapidamistes külvipinnast 18—30 protsenti kesa all; Bittermanni arvestuste järgi oli kesa osatähtsus külvipinnast kogu Saksamaal nii taludes kui ka mõisates 1800. aasta paiku 25 protsenti.³⁰ Nagu nägime, oli Eestis nelikümmend aastat hiljemgi kesa osatähtsus jäänud samaks.

Kui võrrelda eespool külvipinna struktuuri kohta toodud andmeid üksikute põllukultuuride kaupa meie käsutuses olevate andmetega külvipinna struktuuri kohta Poolas XVII sajandil ja XVIII sajandi lõpul ning Saksamaal XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel, siis võime konstateerida nii ühisjooni kui ka erinevusi.³¹ Kõikjal oli esikohal

²⁸ J. Kahk, Die Krise der feudalen Landwirtschaft im Estland. (Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts.) Tallinn, 1969, lk. 48—49.

²⁹ H. W. Finck v. Finckenstein, lk. 337.

³⁰ E. Berthold, Einige Bemerkungen über den Entwicklungsstand des bäuerlichen Ackerbaus vor den Agrarreformen des 19. Jahrhunderts. Rmt.: Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts. Berlin, 1962, lk. 104.

³¹ H. W. Finck v. Finckenstein, lk. 100; R. Berthold, Einige Bemerkungen..., lk. 98, 99, 102—104; R. Berthold, Die statistische Erfassung..., lk. 52; F. K. Riemann, Ackerbau und Viehhaltung im vor-industriellen Deutschland, Kitzingen am Main, 1953, lk. 21—22; J. Topolski, Gospodarstwo wiejskie w dobrach arystokupstwa Gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku. Poznań, 1958, lk. 168, 180, 185 ja 195.

rukis, mis võttis enda alla 30—60 protsenti külvipinnast. Eestis järgnes rukkile oder ja alles siis kaer, nii Saksamaal kui ka Poolas aga oli kindlalt teisel kohal kaer, oder asus alles kolmandal kohal. Nisu kasvatati nii Saksamaal kui ka Poolas meist tunduvalt rohkem, kuid sealgi pole tema osatähtsus eriti suur.

Järgnevalt leiduvad rendidokumentatsioonis andmed üksikute põllukultuuride saagikuse (vt. tab. 5) ja hindade (vt. tab. 6) kohta.

Tabel 5

Rukki, odra ja kaera saagikus Eesti ala kroonumõisates 1840-ndail aastail

Saagikus, seemet	Vastava saagikusega mõisate arv aastail														
	1840	1841	1843	1846	1847	1840	1841	1843	1846	1847	1840	1841	1843	1846	1847
	Rukis					Oder					Kaer				
2,5—2,9															1
3,0—3,4					1										
3,5—3,9	1														1
4,0—4,4					1	2	2	1			1	2	2		
4,5—4,9	1		2			2	1				1		1		1
5,0—5,4	2	1				1	2	1	1			3			
5,5—5,9	2	1							1	1		1			1
6,0—6,4		1				1									
6,5—6,9	1														
7,0—	1														

Napilt säilinud andmed võimaldavad väita ainult seda, et kroonumõisates oli

rukki saagikus 1841. aastal väga mitmesugune (3—7 seemet), 1843. aastal suhteliselt kõrge (5—6 seemet), 1846. ja 1847. aastal aga madal (3—4 seemet);

odra ja kaera saagikus oli 1841. ja 1843. aastal keskmine (4—5 seemet); 1846. aastal oli odral saagikus keskmine (5 seemet), kaeral aga madal (2—3 seemet); 1847. aastal oli mõlema saagikus jälle keskmine (4—5 seemet).

Liivimaal oli rukki saagikus³² aastail

	1841	1843	1846	1847
kroonumõisate rendilepingute andmeil	—	5—6	3—4	3—4
Viljandi- ja Tartumaa kirikueestseisjate andmeil	—	4—5	—	4—5
Liivimaa kuberneri aruannete järgi (eesti elanikkonnaga maakondade kohta)	5	3—4	4	4—5 seemet

Nagu näeme, on kroonumõisates viljade saagikust arvestatud enam-vähem realistlikult

Peab ütlema, et rukki saagikus, võrreldes mõnede teiste Euroopa maade kohta olemasolevate andmetega XIX sajandi esimese veerandi lõpust, polnudki meil nii madal. Nii oli B. H. Slicher van Bathi andmeil³³ rukki saagikus

Prantsusmaal 1815.—1830. a. tavaliselt 3—5

Saksimaal 1810. a. 2—4

Ida-Preisias 1807. a. 4

Tšehhoslovakkias 1801.—1850. a. 4—6 seemet.

Üldjoontes sama pilt avaneb ka Vene tsaaririigi teistes kubermangudes: põhja- ja loodekubermangudes oli rukki keskmine saagikus XVIII sajandi lõpus 3—4 seemet,

³² J. Kahk, lk. 47 ja 204—205.

³³ B. H. Slicher van Bath, Yield Ratios 1810—1820 (AAG Bijdragen 10). Wageningen, 1963, lk. 103—109.

Vologda kubermangus oli kogu XIX sajandi jooksul kõige sagedasemaks rukki saagiks 4 seemet, Valgevenes on taliviljade keskmine saagikus sajandi keskpaiku 3—4 seemet, Kuramaal sajandi 30-ndail aastail 4—6 seemet.³⁴ On aga iseloomulik, et paremini majandatud Valgevene magnaadimõisates tõusis rukki saagikus juba XIX sajandi esimesel veerandil 6—7, ühel juhul isegi 12 seemneni.³⁵

Hoopis teistsugune oli saagikus Slicher van Bathi andmeil taolistes eesrindliku põllumajandusega maades nagu Madalmaadel (rukki saagikus 1812. a. 6—12 seemet) ja Sveitsis (1812.—1813. a. 18 seemet).

Eri põllukultuuride hinnad, nagu neid arvestati kroonumõisate tulude väljaarvutamisel, on esitatud tabelis 6.

Tabel 6

Viljahinnad Liivimaa kroonumõisate rendiarvestuste andmeil 1840.—1847. a.*

	Setverdi hind, rbl.				
	1840 a.	1841. a.	1843. a.	1846. a.	1847. a.
Nisu	4,5	4,5	—	4,5	4,5
Rukis	3,0	3,0	3,0—4,5	3,2	3,0—4,2
Oder	2,4	2,4	2,4—3,5	2,9	2,4—2,9
Kaer	1,8	1,8	1,8—2,5	1,9	1,8—1,9
Hernes	?	3,0	3,0	3,2	4,5
Linaseeme	?	6,0	?	6,4	6,0
Kartul	?	0,9	0,8	1,0	0,8

* RAKA, f. 296, nim. 27, s.-ü. 75, l. 1—50.

1843. aastal oli Liivimaa kubermanguvalitsuse poolt kogutud andmeil rukki ja kaera setverdi hind rublades järgmine:

	rukkil	kaeral
Riias	4,25—5,5	2—2,7
Tartus	4,3—6,8	2,5—3,3
Tartumaal	5,5—6,5	3,5—4,0
Kuessaares	5,2—6	2,25—2,5
Saaremaal	5,3—6	2,25—3,3

Võime väita, et kroonumõisate rendiarvestustes kasutatud viljahinnad on võetud küllaltki ettevaatlikult ning viljamüügist tegelikult saadud tulud on tõenäoliselt veidi suuremad kui arvestatud.

Rendiarvestused sisaldavad küllaltki iseloomulikke andmeid ka selleaegse karjapidamise ja ta tulukuse kohta (vt. tab. 7).

³⁴ Е. И. Индова, Урожай в Центральной России за 150 лет (вторая половина XVII—XVIII век). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965. М., 1970, lk. 149—150; П. А. Колесников, Динамика посевов и урожайности на землях Вологодской губернии в XVII—XIX веках, Ежегодник... 1964. Кишинев, 1966, lk. 243; Н. Н. Улащик, Введение обязательных инвентарей в Белоруссии и Литве. Ежегодник... 1958. Таллин, 1959, lk. 269; Г. П. Строд, Сборы и урожайность хлебов в Латвии в 80-х годах XVIII — начале 60-х годов XIX в. Ежегодник... 1962. Минск, 1964, lk. 56.

³⁵ П. Г. Козловский, Динамика урожайности и посевных площадей, изменения структуры посевов в крупных поместьях Белоруссии в XVIII — первой половины XIX вв. Ежегодник... 1964, lk. 363.

Nagu juba märkisime, on kõige huvitavamad andmed säilinud kroonmõisate tulude ja kulude struktuuri ning puhastulu suuruse kohta, eeskätt 1840-ndaist aastast. Esitame need tabelites 8, 9 ja 10.

Ülevaatlükuma pildi saamiseks vaadeldavate mõisate tulude ja kulude struktuurist esitame andmed sagedustabelisse (vt. tab. 11 ja 12), jaotades mõisad kahte rühma vastavalt sellele, kas nad tegelevad viinapõletuse ja härgade nuumamisega või mitte.

Tabelite 11 ja 12 põhjal võime väita, et 1840-ndail aastail kujutas Balti mõis endast juba õige suurel määral turule orienteeritud põllumajandusettevõtet, mis keskmiselt 70 protsenti sissetulekust sai oma põldudel teoorjade tööga toodetud saaduste müügist. Kui mõisal oli oma viinaköök ja praagaga nuumati härgi müügiks, siis saadi pool sissetulekust sellest ja pool põllusaaduste otsesest müügist. Võrdluseks olgu märgitud, et Leedu riigimõisate sissetulekust andsid mõisapõllud 1839. aastal vaid 31 protsenti.³⁶ Karjasaaduste müügi osatähtsus oli väga väike ja sellest saadud raha ei moodustanud kümnendikku mõisa kogusissetulekust. Talupoegade naturaalandamite osatähtsus mõisa sissetulekutes oli samuti õige väike.

Ühtlasi annavad esitatud andmed meile alust veel üheks järelduseks: kui talupojad oleksid lakanud teoorjust tegemast, oleks mõis otsekohe kaotanud 70 protsenti oma sissetulekuist.

Olulisem tuluallikas oli kõrts, mis andis 10—15 protsenti kogu mõisa sissetulekust. See sissetulekuallikas oli omapäraselt vastuolulise iseloomuga. Kõrts andis nii suurel hulgal sissetulekut sellepärast, et samades rendiarvestustes sisalduvate andmete kohaselt läks vaat viina 1847. aastal mõisale maksma 9 rubla, kõrtsis aga müüdi see ära 18 rubla eest.³⁷ Seega on siin tegemist omapärase kaubandusliku liiakasuvõtmisega. Teiselt poolt aga sõltus nii suure kasumi saamine võimalusest kasutada viinaköökides teooriste talupoegade tööjõudu; sellela ei oleks saanud viina nii odavalt toota.

Kõigist kuludest oli põllumajandusliku tootmisega otseselt seotud vähem kui üks kümnendik. Vaadeldavale ülemineku perioodile ongi kõige iseloomulikum võib-olla see, et «käibekapital» küll juba eksisteeris, kuid ta oli veel väga väike.

Vaadeldud 16 mõisa hulgas oli vaid seitse niisugust, millel esines ka otseselt põllumajandusliku tootmisega seotud kulused.

Piila mõisas osteti 1841. aastal rendiarvestuste andmeil 18,9 rbl. eest 26 setverti kartulit viinapõletamiseks.³⁸ Samal aastal osteti Heidemetsa mõisas samaks otstarbeks 103,56 rbl. eest teravilja.³⁹ Maarja mõisa 1843. aasta rendilepingus oli ette nähtud, et igal aastal tuleb 210 rbl. eest juurde osta heinu ja õlgi, maksta 75 rbl. palgaks viljalõikuse ajaks tööle võetud hooajalistele ja 12 rbl. vilja jahvatamise eest võõrastes veskites.⁴⁰ Saulepa mõisa kuludes oli 1843. aastal ette nähtud osta 20 vaati viina (160 rbl.) ja keeta 20 vaati õlut (21 rbl.) kõrtsis müümiseks.⁴¹ Lagedi mõisa 1843. aasta rendiarvestustes oli samuti ette nähtud osta kõrtsis müümiseks 24 vaati viina (192 rbl.) ja keeta samaks otstarbeks 35 vaati õlut (35 rbl.).⁴² Laius-Tähkvere 1846. aasta rendiarvestused nägid ette 204 rbl. 3400 puuda õlgede ostmiseks ja 102 rbl. 40 kopikat «10 tööhobuse pidamiseks nende talupoegade jaoks, kellel ei jätku hobuseid».⁴³ Tamme mõisa 1850. aasta kuluarvestustes oli 1678 rbl. ette nähtud «põlluharimiseks».⁴⁴

1840.—1850-ndate aastate vahetusest on säilinud ka mõned veidi teiste põhimõtete järgi koostatud rendiarvestused, milledest võetud andmed esitame tabelis 13.

³⁶ М. А. Ючас, Начало разложения крепостничества в Литве (60-е годы XVIII — 30-е годы XIX в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Вильнюс, 1971, lk. 24.

³⁷ RAKAL, f. 384, nim. 4, s.-ü. 203, l. 9.

³⁸ RAKAL, f. 384, nim. 2, s.-ü. 674, l. 12—14.

³⁹ Sealsamas, s.-ü. 679, l. 9—11.

⁴⁰ Sealsamas, nim. 3, s.-ü. 52, l. 8—9.

⁴¹ Sealsamas, s.-ü. 40, l. 11—12.

⁴² Sealsamas, l. 4—5.

⁴³ Sealsamas, s.-ü. 1173, l. 4—7.

⁴⁴ RAKAL, f. 384, nim. 4, s.-ü. 1303, l. 21—22.

Tabel 7

Veiste arv ja sissetulek ühelt lüpsilehmalt kroonumõisates 1840-ndail aastail

Mõisad	Aastad	Veiste arv	Neist lüpsilehmi	Aastasissetulek lüpsilehmalt, rbl.
Kahtla	1841	100	45	3
Pärsama	1841	90	45	2,25
Vana-Suislepa	1841	80	35	3
Piila	1841	80	40	2,25
Parasmaa	1841	165	100	3,5
Välgita	1841	40	25	3,5
Kati	1841	74	37	2,25
Veibri *	1841	34	34	14
Prümli	1841	70	50	3
Maarja *	1841	40	40	8,75
Saulepa	1843	130	78	3,5
Lagedi	1843	150	90	8
Laius-Tähkvere	1846	200	100	3,5
Uuemõisa	1846	200	100	3
Kogula	1847	80	40	2,25
Tamme	1850	60	60	4

* Veibri ja Maarja mõisa puhul on rendiarvestustes märgitud, et nii suurt tulu saadi piima müügist Tartu läheduse tõttu.

Tabel 8

Eesti ala kroonumõisate puhastulu 1840-ndail aastail

Mõisad	Aastad	Sissetulekud, rbl.	Väljaminekud, rbl.	Puhastulu, rbl.	Puhastulu sissetulekuga võrreldes, %	Oksjonil pakutud suurim rendisumma, rbl
Kahtla	1840	1773,9	773,9	1000	56,4	
Pärsama	1840	1376,5	556,5	820	59,6	
Vana-Suislepa	1841	3415,3	1352,3	2063	60,4	2200
Piila	1841	1379,4	645,4	797	57,8	803
Parasmaa	1841	2821,7	1516,7	1305	46,2	1078
Välgita	1841	604,4	279,8	324,6	53,8	
Kati	1841	868,3	365,8	502,5	57,9	
Veibri	1841	1027,3	802,6	224,7	21,9	
Prümli	1841	2396,9	1086,1	1310,8	54,7	
Maarja	1843	1952,8	1149,2	803,6	41,1	
Saulepa	1843	2635,7	1089,4	1546,4	58,7	
Lagedi	1843	4567,4	1421,2	3146,2	68,9	3725
Laius-Tähkvere	1846	9264,5	4285,5	4979	53,7	5900
Uuemõisa	1847	4794,7	1302,9	3491,8	72,9	3700
Kagula	1847	1485,7	767	718,7	48,4	
Tamme	1850	5470,5	3438,7	2031,8	37,1	1959
Keskmiselt					53,1	

Tabel 9

Eesti ala kroonumõisate sissetulekuallikad 1840-ndail aastail

Mõisad	Aastad	Aastasissetulekust moodustas										Kogutulu, rbl.
		mõisapõl- dudel kasvata- tud vilja väärtus, rbl.	% kogu- tulust	talupo- gadelt laekunud naturaal- andamid, rbl.	% kogu- tulust	karjasa- duste (piima) müük, rbl.	% kogu- tulust	tulud kõrtsist, rbl.	% kogu- tulust	viinapõle- tus ja härgade nuuma- mine	% kogu- tulust	
Kahtla	1840	1387,5	78,2	204,9	11,6	—	—	46,5	2,6	—	—	1773,9
Pärsama	1840	942	68,4	201,2	14,6	101,2	7,4	132	9,6	—	—	1376,5
Vana-Suislepa	1841	865,5	25,3	278,3	8,1	105	3,2	541,5	15,9	1625	—	3415,3
Piila	1841	602	43,6	153,7	11,1	90	4,8	64,8	4,7	531,9	—	1442,4
Parasmaa	1841	1755	62,2	377,2	13,4	350	14	294,5	10,4	—	—	2821,7
Välgita	1841	418,6	69,2	38,3	6,3	87,5	14,6	60	9,9	—	—	—
Kati	1841	612,4	70,5	60,2	6,9	83,2	9,4	114,4	13,2	—	—	—
Veibri	1841	431,3	42	—	—	476	46,3	57,1	—	—	—	1027,3
Prümlil	1841	1885,9	78,4	212,4	8,6	150	7	148,6	6,0	—	—	2396,9
Maarja	1843	994,9	50,9	241,6	12,4	350	17,9	366,3	18,8	—	—	1952,8
Saulepa	1843	1594	60,5	242,2	9,2	273	10,3	408,6	15,5	—	—	2635,7
Lagedi	1843	2757,5	64	469,9	13	720	15	520	11	—	—	4567,4
Laius-Tähkvere	1846	3086,2	33,3	1578,6	17	350	5,1	2376,5	25,6	1761,1	—	9264,5
Uuemõisa	1847	3517,2	73,4	589,5	12,3	300	6,8	360	7,5	—	—	4794,7
Kägula	1847	1145	77	214,8	14,5	90	6,1	36	2,4	—	—	1485,7
Tamme	1850	1293,1	23,6	—	—	240	4,7	465,3	8,5	3471	—	5470,5

Tabel 10

Eesti ala kroonumõisate majanduskulud 1840-ndail aastail *

Mõisad	Aastad	Külviseemne väärtus, rbl.	% väljaminekute kogusummast	Maksud, rbl.	% väljaminekute kogusummast	Administratiivkulud (palgad), rbl.	% väljaminekute kogusummast	Sissemakse inventari- ja melioratsioonikapitali, rbl.	% väljaminekute kogusummast	Muud kulud (majade remont, valgustusravimid jne.), rbl.	% väljaminekute kogusummast	Väljaminekute kokku, rbl.
Kahtla	1840	293,1	37,9	140	18,1	130	16,8	122,1	15,8	88,6	11,4	773,8
Pärsama	1840	208,1	37,4	171,1	30,8	50	9	107,4	19,3	19,8	3,5	556,5
Vana-Suislepa	1840	379,5	28,1	470	34,7	250	18,5	104,3	7,7	148,5	11	1352,3
Põlla	1841	181,7	28,1	104,7	16,2	62	9,6	219,1	33,9	33,9	5,3	645,4
Parasmaa	1841	399,6	26,3	364	24	200	13,2	378,6	24,9	174,5	11,6	1516,7
Välgrita	1841	64,6	23,1	71,6	25,6	60	21,4	63,9	22,7	20	7,1	279,8
Kati	1841	148,6	40,6	53,1	14,5	75	20,5	73,1	20	16	4,4	365,8
Veibri	1841	89,1	11,1	12,3	1,5	500	62,3	75	9,3	126,2	15,7	802,6
Prümlil	1841	343,2	31,6	59,2	5,4	100	9,2	75	6,9	165,8	15,3	1086,1
Maarja	1843	196,2	17,1	74,9	6,5	400	34,8	41	3,6	350	30,5	1149,2
Saulepa	1843	335	30,7	262,2	24,1	100	9,2	75	6,9	66	6,1	1089,4
Lagedi	1843	497,5	35	336,7	23,7	125	8,8	75	5,3	65	4,6	1421,2
Laius-Tähkvere	1846	1192,6	27,8	1215,4	28,4	750	17,5	626	14,6	399	9,3	4285,5
Uuemõisa	1847	579,9	44,5	341,7	26,2	136	10	143,7	11,0	107,5	8,2	1302,9
Kagula	1847	265,9	34,6	145,7	19	125	16,3	112	14,6	118	15,4	767,9
Tamme	1850	672	19,5	454,1	13,2	—	—	315,3	9,1	310	9	3438,6

* Tabelisse ei ole võetud otseselt põllumajandusliku tootmisega seotud kulused, milledest on juttu allpool ja mis on esitatud tabelis 12.

Tabel 11

Eesti ala kroonumõisate tulude struktuur 1840-ndail aastail
(Tabelis on esitatud vastava tulustruktuuriga mõisate arv)

Protsent kogu- sissetulekust	Kogusissetulekust andsid				
	viljamüük	naturaal- andamid	karja- saaduste müük	kõrts	viina- põletamine ja härgade müük
mõisates, kus toodetakse viina müügiks kroonule					
0—9		2	4	2	
10—19		2		1	1
20—29	2			1	
30—39	1				1
40—49	1				1
50—59					
60—69					1
Keskmiselt	31	9	4	14	41
mõisates, kus viina kroonule müügiks ei toodeta					
0—9		4	5	5	
10—19		7	5	6	
20—29					
30—39					
40—49			1	1	
50—59	1				
60—69	5				
70—79	5				
Keskmiselt	70	11	11	9	

Väljaminekute struktuuri analüüsimisel pole meil taoliseks rühmitamiseks põhjust.

Tabel 12

Eesti ala kroonumõisate majanduskulude struktuur 1840-ndail aastail
(Tabelis on esitatud vastava kulustruktuuriga mõisate arv)

Protsent kogu- kulust	Külvi- seemneks	Maksudeks	Administ- ratiiv- kuludeks (palkadeks mõisateeni- jaile)	Tootmis- kuludeks (tooraine; hooajaliste palgad)	Sissemaksud inventari- ja melio- ratsiooni- kapitali	Muudeks kulutusteks (remont, valgustus)
0—9		3	5	13	7	8
10—19	3	5	7	2	5	7
20—29	5	6	2		3	
30—39	6	2	1		1	1
40—49	2			1		
50—59			1			
60—69						
Keskmiselt	30	20	17	6	14	10

Tabel 13

Eesti ala kroonumõisate sissetulekute struktuur 1840.—1850-ndate aastate vahetusel

Mõisad	Aastad	Sissetulekud saadi						Sissetulekute kogusumma, rbl.
		mõisa oma majapidamisest, rbl.	% tulude kogusummast	kõrtsidest, rbl.	% tulude kogusummast	talupoegade poolt makstud raharendist, rbl.	% tulude kogusummast	
Sakla	1847	258,6	25,7	42,7	4,2	668,7	66,5	1006,1
Karala	1847	235,4	16,2	148,2	10,2	1006,1	69,1	1455,7
Lagedi	1849	762,5	21,3	308,3	10,9	1872,9	52,4	
Keskvere	1851	342,3	31,1	72	6,5	685,9	62,4	1100,3
Mõnnuste	1851	69,7	9,6	193,8	26,6	449,6	61,7	728,6
Muštjala	1851	407,2	15,7	650,4	25	1541	59,3	2598,6
Kaarmise	1852	303,2	27,9	144	13,3	637,9	58,8	1085,1
Keskmiselt			21,1		13,8		61,5	

Eespool jõudsime tulemusele, et talupoegade teoorjusliku tööga toodetud saaduste nüük andis mõisale umbes 70 protsenti sissetulekuist. Nagu näha, kinnitavad tabeli 13 andmed teatud määral sedasama. Ka Riigivarade Ministeeriumi ametnikud asusid seisukohal, et teoorjusest vabastatud talupoegade rahaline obrok pidi mõisa sissetulekuist moodustama umbes 60—70 protsenti.

Püüame järgnevalt võrrelda andmeid kroonumõisate kulude-tulude struktuuri kohta nende nappide andmetega, mis samas küsimuses on säilinud eramõisate kohta. Kõigepealt peame aga meenutama, et kroonumõisate andmete puhul on tegemist n.-ö. ettevõttebühjetiga, kus erinevalt eramõisate perekonnabühzettide kulude osast ei kajastu isiklikud kulutused. Kuremaa mõisas aga läks 1840-ndail aastail 40—60 protsenti rahalistest väljaminekutest perekonnabühgete tasumiseks, igasuguste luksusartiklite ostuks ja muudeks «seisusekohase eluga» seotud kuludeks. Mõnede teistegi mõisate kohta sellest perioodist säilinud andmed kinnitavad, et taolised isiklikud kulud moodustasid pool kuni kolmandik väljaminekutest.⁴⁵

Kui aga seda erinevust arvestada ning püüda eramõisate kulude struktuurist elimineerida isiklikud kulud, jääb kroonumõisate väljaminekute struktuuris siiski püsima valitsuse poliitikast tingitud spetsiifika. Selliseid kulutusi, nagu eraldised inventari muretsemiseks ja melioratsiooniks, mis kroonumõisate väljaminekuid moodustasid 14 protsenti, eramõisates teatavasti ei esinenud. Tavaliselt ei arvestatud eramõisates kulude hulka ka seemnevilja hinda, kuna seemnevilja võeti otse saagist (kroonumõisate kulude struktuuris arvestati selle peale 30% kulude kogusummast). Kui me neid kahte kululiiki, mis kokku moodustavad ligi poole kuludest ($14\% + 30\% = 44\%$), ei arvesta, siis muutub ülejäänud kululiikide osatähtsus kahekordseks.

Kroonumõisate uues võrreldavas väljaminekute struktuuris moodustavad maksud 40, administratiivkulud (sealhulgas ka palgad) 30, tootmiskulud 10 ja muud jooksvad kulud 20 protsenti.

Kui Kuremaa mõisa 1840-ndaist aastaist pärinevaist andmeist jätta välja mõisniku ja ta pere isiklike tarvete rahuldamiseks kasutatud summad, siis kujuneb kulude struktuur umbkaudu järgmiseks: maksudeks 30, administratiivkuludeks (palkadeks) 60 ja jooksvateks kuludeks 10 protsenti.⁴⁶

⁴⁵ J. Kahk, lk. 111 ja 117.

⁴⁶ Sealsamas, lk. 117.

Veidi enam võrreldavaid andmeid on säilinud XVII sajandi lõpust. A. Soomi andmeil läks mõisate väljaminekutest maksudeks 10—30, administratiivkuludeks (eeskätt mõisateenijate ja ametnike palkadeks) 40—50 ja muudeks jooksvateks kuludeks 20—30 protsenti.⁴⁷ Nagu näeme, pole poolteise sajandi jooksul Eesti ala mõisa kulude struktuur kuigi oluliselt muutunud ning on säilitanud oma feodaalse põhieloomu. (Teatud korrektsiivseid töid ainult Riigivarade Ministeeriumi poliitikat tingitud spetsiifika.)

Kahjuks on meie võimalused kõrvutada mõisa sissetulekute struktuuri eelmiste sajandite omaga väga piiratud, kuna vanemate perioodide kohta mitmete autorite (H. Ligi, E. Tarvel jt.) poolt tehtud arvestustest selgub küll see, kui suure osa viljast sai mõis oma põldudelt ja kui suure osa talupoegade andamite näol, kuid teistest tululiikidest neis ei räägita.⁴⁸ Esimesed võrreldavad andmed pärinevad XVII sajandi lõpust. Kogunud ja analüüsitud on neid A. Soom. Neil andmeil oli kaht tüüpi mõisaid: ühtedes oli talupoegade naturaalandamite osatähtsus mõisa sissetulekuis juba küllaltki väike (umbes 10%), teistes aga veel küllaltki suur (umbes 50—60%).⁴⁹ Naturaalandamite osatähtsuse vähenemine XVII sajandi lõpust XIX sajandi keskpaigani räägib nii mõisa oma majapidamise osatähtsuse tõusust kui ka naturaalandamise väljatõrjumisest teorendi poolt.

XIX sajandi teisest veerandist meie käsutuses olevad andmed räägivad sellest, et 40—75 protsenti Eesti ala eramõisate sissetulekuist saadi viinamüügist kroonule ja kõrtsides, 60—25 protsenti aga vilja- ja loomakasvatussaaduste müügist ning talupoegade naturaalandameist.⁵⁰

Juba XVII sajandil võisid mõisad A. Soomi andmeil saada suurt puhastulu — 53—85 protsenti kogutulust — just selle tõttu, et mõisnikel oli tasuta kasutada talupoegade teotöö.⁵¹ Nagu näeme, oli XIX sajandi 40-ndail aastail meie poolt vaadeldud mõisates puhastulu ilmselt veidi madalam, (moodustades keskmiselt 53 protsenti).

Püüame nüüd teha teatud kokkuvõtet eespool esitatud andmeist.

Põllumajanduse arenemistaseme osas kinnitavad seekordsedki tulemused põhiliselt juba teada olevat ning nad sobivad hästi seni tuntud pildi raamidesse. Veel 1840-ndail aastail valitses Balti mõisates ekstensiivne kolmeväljasüsteem, samal ajal aga polnud põlluviljade saagikus oluliselt madalam saagikusest teistes Euroopa riikides.

Selleaegsele mõisamajandusele on iseloomulik tema peaaegu täielik baseerumine teoorjusel ning kaubatoodangu küllaltki suur osatähtsus, kusjuures viimane esines kas otse vilja või mõisa viinaköögis toodetud viina näol. Väga olulisel määral baseerusid teoorjuslikul tööil ka taolised sissetulekuallikad nagu tulud kõrtsidest ja mõisalehmade piima müügist.

Teoorjusele baseeruvast mõisamajanduses oli otseselt või kaudselt (mõisateenijate palga näol) põllumajanduslikuks tootmiseks kulutatavate summade osatähtsus ootuspäraselt väga väike.

Ühtlasi ei tohi aga unustada, et vaatleme andmeid perioodist, mis kujutas endast feodalismilt kapitalismile ülemineku eelõhtut. Juhtisime juba tähelepanu asjaolule, et kui mõisnikud oleksid äkki ilma jäänud talupoegade teoorjuslikust tööjõust, oleksid nad kaotanud enam kui 70 protsenti oma sissetulekuist. (Arvatavasti oleksid õige kiiresti ja oluliselt vähenenud ka mõisa kõrtsidest ja piimamüügist saadud sissetulekud.) Kuna aga puhastulu moodustas kogusissetulekust keskmiselt vaid veidi üle 50 protsendi, siis oleks teoorjusest äkki ilmajäämine tähendanud seda, et mõis oleks hakanud töötama kahjumiga. Järelikult oli mõisnikele täiesti vastuvõetamatu ilmajäämine talupoegade teoorjusest või isegi selle asendamine raharendiga lühikese aja jooksul. Kõige selle tõttu valmistasidki mõisnike seisuslikud organid ja tsaarivalitsuse ametnikud neil aastakümneil ette taolist üleminekumoodust uuele majandussüsteemile, mille puhul talupojad teoorjuse mõisnikele n.-õ. välja oleksid maksnud ja viimastel oleks aega jäänud mõisamajapidamiste varustami-

⁴⁷ A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 351—377.

⁴⁸ Vt. H. Ligi, Eesti talurahva olukord..., lk. 130; Э. Тарвел, lk. 78—79.

⁴⁹ A. Soom, lk. 350—373.

⁵⁰ J. Kahk, lk. 109.

⁵¹ A. Soom, lk. 350—372.

seks vajaliku inventari ja tööloomadega. Üheks taoliseks reformivariandiks oli ka see poliitika, mida Riigivarade Ministeeriumi ametnikud 1840.—1850-ndail aastail ajasid Balti kroonumõisate suhtes. Nagu näha, arvestasid nad talupoegade raharendi nii suureks, et sellest laekuvad summad oleksid katnud üle 60 protsendi mõisa sissetulekust, s. t. umbes nii suureks, kui võrd ähvardas väheneda nende mõisate sissetulek teoorjuse kaotamise tõttu. Tegelikult oleks taoline «asendus» muidugi tähendanud mõisate sissetulekute suurenemist, kuna talupoegadelt raharendi näol saadud summa eest tööle võetud ja parema ning kaasaegsema inventariga töötavad palgalised oleksid loomulikult tootnud rohkem.

Juba andmete iseloomust nähtub, et mõisatele vajaliku inventari maksumuse väljaarvutamist on tehtud üsnagi ligikaudselt ja ümardatult, kuid needki arvud (vt. tab. 14) annavad teatud ettekujutuse mõisamajanduse palgatööle üleviimisega seotud kuludest.

Arvestades ka neid andmeid, saame täpsema ettekujutuse sellest, mis meie poolt vaadeldud mõisate valdajaile oleks n.-õ. maksuma läinud ühel või teisel viisil oma majapidamise üleviimine uuele majandamisviisile.

1. Kui teoorjus oleks kaotatud otsekohe ja ilma igasuguse kompensatsioonita, oleksid mõisnikud aastatuludest kaotanud

70 protsenti selle tõttu, et nad jäid ilma teoorjust tegevate talupoegade tööjõust (või et neil oleks tulnud selle summa eest palgatöölisi rakendada) ja

50 protsenti vajaduse tõttu muretseda kiiresti inventari ja tööloomi.

Tabel 14

Inventarikapitali suurus Eesti ala kroonumõisates 1840-ndail aastail

Mõisa nimetus	Aasta	Inventarikapital, rbl.	% mõisa sissetulekust	Inventarikapitali aastamaks, rbl.	% mõisa sissetulekust
Kahtla	1840	1000	56,4	50	2,8
Pärsama	1840	900	65,4	45	3,3
Vana-Suislepa	1841	1313	38,4	65,6	1,9
Piila	1841	1850	134,1	62	6,7
Parasmaa	1841	1400	49,6	70	2,5
Välgita	1841	400	66,2	20	3,3
Kati	1841	775	89,2	38,7	4,5
Veibri	1841	1500	146	75	7,3
Prümli	1841	1500	62,6	75	3,1
Maarja	1843	700	35,8	35	1,8
Saulepa	1843	1500	56,9	75	2,8
Lagedi	1843	1500	33	75	1,6
Laius-Tähkvere	1846	4500	48,6	225	2,5
Uuemõisa	1847	1400	29,2	70	1,4
Kagula	1847	800	53,8	90	6,0
Keskmineit			64		3,4

2. Kui teoorjus oleks kaotatud otsekohe, kuid talupoegi oleks sunnitud mõisnikele raharendi maksuma sellises ulatuses, mis oleks kompenseerinud teoorjuse väärtuse, siis oleksid mõisnikud aastasissetulekust kaotanud vaid

50 protsenti, mis oleks läinud inventari ja tööloomade muretsamiseks.

Tegelikult oleks see tähendanud, et mõisnikud oleksid jäänud üheks aastaks ilma puhastulust.

3. Kui teoorjus oleks kaotatud pärast pikemat aega kestnud üleminekuperioodi, mille jooksul mõisnikud oleksid muretsenud endale inventari ja tööloomade soetamiseks vajalikud summad, siis oleksid nad igal aastal aastasissetulekust kaotanud ainult

3—4 protsenti ning võinud juba üleminekuperioodi lõpul kindlad olla, et nende sissetulekud suurenevad.

Just taolisest üleminekust uuele majapidamissüsteemile olid mõisnikud majanduslikult huvitatud.

Kõigis eeltoodud järeldustes pole põhimõtteliselt midagi uut, kuna juba ennegi oli teada, et teorjuse revolutsiooniline ärakaotamine oli mõisnikele äärmiselt vastuvõetamatu ja nad püüdsid reforme läbi viia nii, et nende majanduslikud huvid poleks kannatanud. Teatud tulemuseks võib pidada vaid, et kõike seda õnnestus väljendada mõneti plastilisemalt ja arvude täpses keeles, tuginedes sündmuste kaasaegsete kompetentsele kogemusele.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Toimetusse saabunud
4. XI 1971

Ю. КАХК

**ДОКУМЕНТЫ ОБ АРЕНДЕ КАЗЕННЫХ ИМЕНИЙ В ЭСТОНИИ
В 1840-е ГОДЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ПРОЦЕССОВ ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА К КАПИТАЛИЗМУ**

Резюме

Сохранившиеся в фонде Министерства земледелия в Центральном государственном историческом архиве в Ленинграде документы об аренде казенных имений в 1840-е годы содержат ценные данные о характере помещичьего хозяйства и об уровне развития земледелия в Прибалтике в тот период. Распределение сельскохозяйственных угодий по этим данным подробно представлено в табл. 1. Здесь приводится общая схема распределения (все сельскохозяйственные угодия = 100%).

	Усадебная и пахотная земля, %	Подсека, кустарник и пастбища, %	Сенокосы, %
В непосредственном владении помещика	8	10	8
В руках крестьян	16	27	31

Если по этим данным в казенных имениях Эстонии отношение старопашенных земель к пастбищной, кустарниковой и подсекающей земле было на помещичьих землях 1:1, а на крестьянских землях — 1:2, то в Финляндии это соотношение было 1:6 и в Германии 3:1. Более подробный анализ структуры посевных площадей (см. табл. 4: rükis — рожь, oder — ячмень, kaeg — овес, hernes — горох, lina — лен, kartul — картофель) приводит к выводу, что в основном продолжала господствовать трехпольная система. Урожайность ржи колебалась в пределах сам-3 — сам-6. Данные о структуре доходов и расходов казенных имений приведены в табл. 9 (графы 3—4 — стоимость выращенного на помещичьих полях зерна, 5—6 — натуральные подати крестьян, 7—8 — скотоводство, 9—10 — доходы от содержания корчмы, 11—12 — винокурение) и 10 (графы 3—4 — стоимость высева, 5—6 — подати, 7—8 — административные расходы — жалование, 9—10 — взносы в инвентарный и мелиорационный капитал, 11—12 — текущие расходы). Анализ этих данных показывает, что источниками доходов имений служили в основном продажа зерна и водки (70%), продуктов скотоводства (10%), натуральные подати крестьян (10%) и содержание корчмы (10%). Основными статьями расходов были приобретение посевных семян (30%), подати (20%), административные расходы и жалование (17%), взносы в инвентарный и мелиорационный капитал (14%), текущие расходы (10%) и расходы, непосредственно связанные с сельскохозяйственным производством (6%). Чистый доход составлял около 50% всех доходов и был таким образом несколько ниже, чем в имениях северной Эстонии в конце XVII столетия. Полученные данные свидетельствуют о том, что при немедленной и безвозмездной отмене барщины помещики потерпели бы убытки, равные 120% их годового дохода, при срочном проведенном выкупе барщинных повинностей крестьянами — полугодовой доход, а при постепенном проведенном выкупе — лишь 3—4% годового дохода ежегодно.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
4/XI 1971

J. KAHK

DOCUMENTATION ABOUT THE LEASE OF STATE-OWNED ESTATES IN ESTONIA
IN THE 1840s AS A SOURCE FOR THE INVESTIGATION OF THE ECONOMICAL
BACKGROUND OF THE TRANSITION FROM FEUDALISM TO CAPITALISM

Summary

The documentation mentioned above is deposited in the State Historical Archives in Leningrad. The documents give us the following information about the distribution of land (the whole agricultural land = 100%):

	Fields	Temporary fields and pastures	Hayfields
In the hands of the landlords	8%	10%	8%
peasants	16%	27%	31%

The proportion of fields to temporary fields and pastures was 1:1 (at the disposal of landlords) and 1:2 (at the disposal of peasants) (it was 1:6 in Finland and 3:1 in Germany). A more detailed analysis of the structure of the crops (see Table 4 — rüükis — rye, oder — barley, kaer — oats, hernes — peas, lina — flax, kartul — potatoes) shows us that in general we are dealing with an ordinary three-field system. The yields of rye were 3—6.

The information about the structure of the income is given in Table 9 (columns 3—4 — the value of the crops, 5—6 — natural taxes paid by peasants, 7—8 — income from cattle-breeding, 9—10 — from inns and 11—12 — from selling vodka), and about expenses in Table 10 (columns 3—4 — the value of seed-crops, 5—6 — taxes; 7—8 — administration and salaries, 9—10 — rates of the inventory and melioration capital, 11—12 — current expenses). On the basis of that information, we can come to the conclusion that the sources on income were: selling crops and vodka (70%) and products of cattle-breeding (10%), natural taxes paid by peasants (10%), and incomes from inns (10%). The main posts of expenses were: seed-crops (30%), state taxes (20%), administration and salaries (17%), rates of the inventory and melioration capital (14%), current needs (10%), and the costs connected with agricultural production (6%). The net profit made about 50 per cent of the income and therefore was a little less than that of the estates of Northern Estonia at the end of the 17th century. All this shows that in case of a liquidation of the corvée (Frone) without any compensation the estate-owners would have suffered a loss equal to 120 per cent of their yearly incomes; if the peasants would have redeemed their corvée and the reforms would have been carried out in a short period of time, the loss would be equal to 50 per cent of the yearly income, but in case of long-term reforms, loss would be equal to 3—4 per cent of the yearly income, for a number of years running.

Academy of Sciences of the Estonian SSR,
Institute of History

Received
Nov. 4, 1971